

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE +A VE -A EKLI ZARFLAR ÜZERİNE

Yrd. Doç. Dr. Muna Yüceol ÖZEZEN

Çukurova Üniversitesi
Fen- Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
mozezen@cu.edu.tr

ÖZET: Türkiye Türkçesinde biri isimlerin (veya isim görevli sözcüksel veya öbekselsel diğer birimlerin) diğeri de fiillerin üzerine gelen ve eklendiği bu son biçimleri zarflaştıran iki ek vardır: yönelme durum eki +A ve zarf-fiil eki -A. +A ekli bazı yapılarda yönelme ifadesi bulunmaması ve bu ekin üzerine geldiği birimleri doğrudan ve yalnızca zarfa çevirmesi, sözü edilen yapılarda en azından işlev bakımından -A zarf-fiil ekine koştur bir görünümde olduğunu göstermektedir. Kuşkusuz, +A ile -A aynı ekler değildir ve ±A olarak simgeleştirilmeleri de bu bakımdan olanaklı değildir. Ancak, zarf görevli kimi sözcüklerde yer alan ve bu bakımdan yönelme ifade etmeyen +A ekinin bu işlevsel özelliğinin, Türkiye Türkçesinde zaten eş sesli bulunduğu -A zarf-fiil ekinden etkilenmeyle arttığı düşünülebilir. Çalışmada bu düşüncenin gerçekleştirilebilirliği tartışılacak, Türk Dil Kurumu'nda 2005 yılında basılan *Türkçe Sözlük* esas alınarak +A ve -A ekli bütün son biçimler sıralanacak ve sınıflanacaktır.

Anahtar Sözcükler: Yönelme durum eki, zarf-fiil ekleri, biçim bilgisi, zarf, zarf yapıları.

ABSTRACT: There are two kinds of suffixes in Turkish that are added to nouns or the other nominal categories and the other to verbs and that make these two suffixes adverbs: dative +A and gerund -A. The fact that some of +A suffixes denote no dative function and cause units that take this suffix directly into adverbs shows that in mentioned structures it carries similarities at least in terms of its function. There is no doubt that +A and -A are not the same suffixes at all and therefore it seems impossible to treat ±A symbol as the same function. However, this functional characteristic of +A suffix that is used in some words with adverbial function and that does not denote dative can be regarded that it is increased by affected -A adverbial suffix which is a homophone of +A. In this study the validity of this idea will be discussed. Based on *Türkçe Sözlük* published in 2005 by Türk Dil Kurumu examples with +A and -A suffixes will be sequenced and classified.

Key Words: Dative, gerunds, morphology, adverb, adverbial categories.

0. Giriş

Türkçede isim ve sıfat sözcük sınıflarını birbirinden tam olarak ayırmaya olanak verecek biçim bilgisel bir gösterge olmadığı gibi, zarfları isim ve sıfatlardan ayıracak biçim bilgisel bir gösterge de yoktur. Benzer bir biçimde, Türkçede isim, sıfat ve zarfları birbirinden ayıracak anlam bilgisel bir belirti de bulunmamaktadır. Sıfat-fiillerle yapılan geçici sıfatlar veya zarf-fiillerle yapılan geçici zarflar dışında, sıfat ve zarf

sınıfları ancak söz dizimsel bakış açılarıyla sıradan isimlerden ayrılabilir. Bunun yanında kimi durum eklerinin üzerine geldikleri isimleri cümlenin yüklemiyle ilişkileri bakımından zarf tümlecine çevirdikleri örnekler yok değildir: *1972'de Adana'da doğdum. Bunu sana aldım.* gibi. Böylece elde edilen birim, biçim bilgisel düzlemde geçici bir zarf olur (Z. Korkmaz, dizimdeki zarf tümleci görevindeki bütün sözcük ve sözcük öbeklerini “zarflar” başlığında değerlendirmekte (2003, 451- 523), H. Ö. Karpuz “kelime grubu ve cümleciklerin” de “zarf” olarak adlandırılması gerektiğini dile getirmektedir (2007, 1004).) Ancak Türkçede +A, +DA ve +DAn durum eklerinin üzerine geldikleri isimleri sistemli bir biçimde zarf tümlecine çevirmesi söz konusu değildir. Başka bir deyişle, Türkçede durum ekli bir tamlayıcının durum eksiz bir tamlayıcı gibi işlev görmesi yaygın bir durum değildir.

Ancak Türkiye Türkçesinde yönelme durum eki olan +A, bu konuda büyük bir ayrıcalığa sahip gibi görünmektedir. Çünkü +A, fiilin “yerini” belirtmek biçimindeki genel görevinin yanı sıra dikkat çekici bir sıklıkla, üzerine geldiği isimleri “olarak”, “için”, “bir biçimde” anlamlarından birini katarak veya doğrudan doğruya zaman anlamıyla zarflaştırmakta ve ekin üzerine geldiği birimler söz dizimsel düzlemde zarf tümleci göreviyle kullanılmaktadır. Kuşkusuz bu kullanım özelliği Türkiye Türkçesine özgü değildir. Çünkü +A'nın üzerine geldiği birimleri geçici zarfa dönüştürdüğü kimi örnekler tarihsel dönem metinlerinde de rastlanabilmektedir. T. Tekin, Göktürkçedeki yönelme durum ekini +kA, +A ve +ñA biçiminde vermekte ve bu ekle sağlanan durumu “verme-bulunma durumu” olarak adlandırmaktadır. Bu adlandırmanın nedeni, Göktürk metinlerinde yukarıda geçen yönelme durum ekinin sıklıkla zaman anlamı vermek üzere kullanılmasıdır: *ol ödkä kul kullug küñ küñlög boltu erti* “O dönemde köleler (bile) köle sahibi, cariyeler (bile) kadın hizmetkar sahibi olmuş idi.”; *kül tigin koñ yılka yiti yegirmikä uçdı* “Prens Kül Koyun yılında, on yedi(nci gün)de vefat etti.”; *yaziña oguz tapa sülädim* “(O yılın) ilkbaharında Oğuzlara doğru sefer ettim.” veya *kırkızığ uka basdıımız* “Kırgızları uykuda bastırdık.” gibi (Tekin: 2000, 113). M. Erdal'ın *beşinç ay säkiz yegirmigä* biçimindeki örneğinde de zaman zarfları söz konusudur (Erdal: 2004, 171). Burada +A'nın +DA ile benzer bir görevde kullanılması kadar, her iki durum ekinin zaman anlamı vermesi de dikkate değerdir. J. Eckmann Çağataycadaki +GA yönelme durum ekinin zaman anlamı yanında, amaç ve sebep anlamlarına yönelik olarak da birçok örnek sıralamıştır: *cünün def'iga kıldım yüzde kanyaşdın ta'viz* “Deliliği defetmek için yüzümdeki kanlı gözyaşlarımdan bir muska yaptım.”; *Hüseyn Begniñ mededige yürüdi* “Hüseyn Bey'e yardım için yürüdü.” veya *sargarıp kaldım havâdis kâçığa* “Havadisin vuruşuyla sararıp kaldım.” gibi (Eckmann: 1988, 61- 63). G. Gülsevin'in yönelme durum ekinin “vasıta hali olarak kullanılışı” ve “eşitlik yerine kullanılışı” başlıklarıyla verdiği örnekler de +A'nın üzerine geldiği birimleri zarflaştırdığı örnekler olarak değerlendirilebilir: *ben ki sözün söylervem gün ü geçe göynervem / bu umuda kim kişiler anı bula anı bula* “İnsanlar onu bulur umuduyla bu sözümü söyler, gece gündüz yanarım.”; *cânumuz bizüm oda yanmağa mu'tâd eyledi* “Bizim canımız ateşle yanmaya alıştı.” veya *biz varavuz yûsuf'un bilesine / kurt mu gelür yûsuf'un yöresine* “Biz Yusuf'la birlikte gideriz (gidersek), onun yöresine kurt mu gelir?” gibi (Gülsevin- Boz: 2004, 109).

Öte taraftan, Eski Türkçenin yaygın zarf-fiil eklerinden *-A*'nın (*-I* ve *-U* zarf fiil ekleri bu çalışmanın dışında tutulmuştur.) Türkiye Türkçesinde sınırlı bir kullanım alanı bulunduğu bilinmektedir. Nitekim Türkiye Türkçesinde bu zarf-fiil eki, ikilemeler (*bata çıka, düşe kalka, döne dolaşa, oflaya puflaya, ağlaya ağlaya* vb.), betimlemeli (tasviri) birleşik fiil çekimleri (*bakakal-, görebil-* vb.) ve kimi donmuş yapılar (*ile, göre* gibi edatlar veya saat ifadelerinde kullanılan *geçe, kala*) dışında birkaç geçici zarfta karşımıza çıkmaktadır. Zarf-fiil eki *-A*'nın üzerine geldiği fiili zarflaştırması şaşırtıcı değildir. Çünkü zaten diğer bütün zarf-fiiller gibi *-A*'nın da birincil görevi geçici zarflar oluşturmaktır. Burada şaşırtıcı olan, neredeyse artık tamamen kullanımdan kalktığı izlenimine sahipken ve zaten Türkiye Türkçesinde bir zarf-fiil olarak işlevliğini yitirmişken, bazı fiillerle hâlâ aktif bir zarf-fiil olarak kullanımını sürdürüyor olmasıdır. Kuşkusuz *-A*'nın azalan işlevliği, Türkiye Türkçesinde başka bazı zarf-fiil eklerinin doğmasına veya diğer bazı zarf-fiillerin kullanım sıklığının artmasına neden olmuştur. Çünkü örneğin, Eski Anadolu Türkçesinden sonra *-A* ekinin sıklığı azalırken yapısal olarak da *-A* ile ilişkili görülen (bk. Ergin: 1988, 322; Banguoğlu: 1995, 236; Korkmaz: 2003, 67) *-ArAk* ekinde belirgin bir artış gözlenmektedir.

Ancak, Türkiye Türkçesinde zarf-fiil eki *-A*'nın bir biçim birim olarak işlevliğini yitirmesi, zarf-fiil dışındaki başka bazı biçim birimlerin de zarf yapma potansiyellerinin artmasına neden olmuş olmalıdır. Başka bir deyişle, bu yitim, Eski Türkçedeki *+GA*'dan gelişen ancak Türkiye Türkçesinde *-A* ile eş sesli bir görünüm sunan bir başka biçim birim olan *+A*'nın görev alanını genişletmiş gibi görünmektedir. Böylece, Türkiye Türkçesi için zarf oluşturma gereksinimi, diğer zarf-fiil ekleri dışında *+A* ekiyle de sağlanmaktadır. Bu durum, bütün işlev benzerliğine rağmen, *-A* ile *+A*'yı "aynı"laştırılmaz. Zaten eklerin adlandırılmalarından da anlaşılacağı üzere, genel dil bilgisinde bu iki ayrı biçim birim, bu haklı gerekçeyle farklı başlıklar altında değerlendirilmiştir. Ancak, Türkiye Türkçesinde *+A* ile *-A* eş sesli biçim birimlerinin bu ilişkileri, iki biçim birimin, hele biri işlevliğini büyük ölçüde yitirirken, nasıl da eş görevli bir görünüme ulaşabileceklerini göstermesi bakımından ilginçtir. Ancak Türkiye Türkçesinde *-A* eki işlevliğini yitirirken *+A*'nın zarf yapma potansiyelinin ne düzeyde olduğunun ortaya konulması için şu soruların yanıtlanması gerekmektedir: 1- Eski Türkçe ve Orta Türkçe gibi tarihsel dönemlerde *-A* işlek bir biçimde kullanılırken *+A* yönelme durum eki ekinin üzerine geldiği birimleri amaç, sebep, araç ve zaman gibi anlamlarla zarflaştırma oranı ne idi? 2- Eski Anadolu Türkçesinde *-A* azalırken *+A* yönelme durum eki üzerine geldiği birimleri sıralanan bu anlamlarla ne oranda zarflaştırıyordu? 3- *-A* ekinin hâlâ işlek olarak kullanıldığı çağdaş Türk dili ve lehçelerinde *+A*'nın kullanım özellikleri nelerdir? Bu sorular ise sözü geçen tarihsel dönem metinlerindeki ve çağdaş Türk dili ve lehçelerindeki *-A*'lı ve *+A*'lı bütün yapıların taranması, sayısal sıklıklarının, anlamsal ve söz dizimsel özelliklerinin belirlenmesiyle yanıt bulabilecektir.

Dikkate değer bir diğer nokta, *Türkçe Sözlük*'te durum ekli veya zarf-fiil ekli bütün son biçimler sözlüksel veriler olarak değerlendirilmezken, *+A* ve *-A* ekli zarfların birer veri olarak sıralanmış olmasıdır. Bu durum, *+A* ekinin zarf yapmasının sıra dışı kabul edildiğini ve *-A* ekli zarfların ise "donmuş" ve belki "eskicil" yapılar olarak değerlendirildiğini göstermektedir.

Bu çalışmada Türk Dil Kurumu'nun 2005'te yayınladığı *Türkçe Sözlük*'te yer alan ve bunlara eklenen diğer +A ve -A ekli zarflar değerlendirilecektir. B. Özkan'ın hazırladığı *Türkiye Türkçesinde Belirteçlerin Fiillerle Birlikte Kullanımları ve Eşdizimliliği* adlı çalışması, *Türkçe Sözlük*'teki zarfların kısa yoldan belirlenmesi sürecinde büyük katkı sağlamıştır. Çalışmada -A ekli zarflar için, salt son biçimleri -A ekli zarflar temel alınmıştır. Başka bir deyişle aynı fiilin, karşıt anlamlı veya eş anlamlı fiillerin arka arkaya sıralandığı ikileme formundaki zarflar (*döne döne, koşa koşa; gide gele, bata çıka* veya *ağlaya zırlaya, oflaya puflaya* gibi) ve betimlemeli (tasviri) birleşik fiil çekimlerinde kullanılan -A'lı yapılar inceleme dışında tutulmuştur (Zaten bu son bölüm zarf-fiil eklerinin artık zarf yapmadığı, yalnızca "bağlayıcı bir görev gördüğü" ve zarf-fiil eki olarak işlem görmemesi gerektiği görüşü de öne sürülmektedir (İlhan: 2002, 181)). Ayrıca başka bir sözcük sınıfına geçen -A ekli son biçimler de (edatlaşan *öte, ile, göre* veya sıfat görevli *öte* gibi) sınıflamaya alınmamıştır. Yine +A ekli zarflar için de son biçimler temel alınmış, *başa baş, dişe diş, göze göz* gibi örnekler veya ilki +DAN ekli ikincisi +A ekli iki isimden oluşan ikilemeler veya "kısaltma grupları" (Ergin: 1988, 375) (*alttan alta, baştan başa, baştan sona, akşamdan sabaha* gibi) başka bir çalışmanın konusu olmak üzere bir kenara bırakılmıştır. Bu çalışma sırasında gözlemlenen ancak *Türkçe Sözlük*'te yer almayan +A veya -A ekli zarflar ilgili yerde belirtilmiştir. Bir zarfın anlamsal olarak bağlanabildiği olası fiil veya olası fiillerden biri de yine ayrıç içinde gösterilmiştir. Sıralanan bu +A ve -A ekli yapılar incelendiğinde kiminin belli ölçüde *kalıcı* zarfa dönüştüğü (Çünkü yukarıda belirtildiği gibi Türkçede biçim bilgisel göstergelerle belirli hâle gelebilen ayırıcı ve kalıcı bir zarf sınıfı yoktur.), kimilerinin ise ancak içinde bulunduğu cümlenin yüklemine göre zarf tümleci görevini alıp *geçici* bir zarf olarak kullanıldığı görülecektir. Ayrıca +A'lı son biçimler çoğunlukla durum zarfı oluşturmakta, file (fiilimsiyeye veya yükleme) genellikle sebep, amaç, araç anlamlarıyla bağlanmaktadır. Daha küçük bir bölüm +A'lı zarf ise zaman zarfı olarak görev görmektedir. İlginç olan +A ekinin bir isme doğrudan eklendiği yapıların *geleceğe dönük zaman* ifade etmesidir. Zaten bu yapılarda +A ekini doğrudan üzerine alan isimler daha çok geleceğe dönük zaman isimleridir ve dolayısıyla bu zarfların sayısı Türkçede bu özellikteki zaman isimlerinin sayısından fazladır. -A ekli zarflar ise yalnızca tarz (daha çok durum anlamlı) zarfları oluşturmaktadır:

Türkiye Türkçesinde tespit edilen +A ve -A ekli zarflar şunlardır:

1. +A Ekli Zarflar

1.1. Bir İsme veya İsimliğe +A Eki Gelmesiyle Oluşan Zarflar

1.1.1. Bir isme doğrudan +A eklenmesiyle oluşan zarflar

akşama (görüş-), *ikindiye* (görüş-), *öğleye* (görüş-), *sabaha* (görüş-), *seneye* (görüş-), *yarına* (görüş-). Bu örneklerde daha çok geleceğe dönük zaman isimleri dikkati çekmektedir. Geleceğe dönük olduğu açık olmayan *bahara, kışa, seneye, yaza* vb. kullanımlarında ise "önümüzdeki bahar (kış, yaz, sene vb.), gelecek bahar (kış, yaz, sene vb.)" göndermeleri söz konusudur. Aynı yapıdaki *bedavaya* (al) ile *ezbere* (oku-) zarflarında "olarak" ve *hayırına* (iş yap-) ile soru zarfı *niye*'de "için" anlamı vardır.

şerefe söz kalıbı ise, “[kadeh] kaldır-, [içki] iç-” fiilleriyle kullanılan “şeref, onur üzerine” anlamında bir zarftır.

Türkçe Sözlük'te, Arapça *haybe(t)*'en gelen *haybeden* zarfı bulunmakla birlikte “boşu boşuna, yok yere vb.” anlamlara gelen *haybeye* (mücadele et-) ve *boşuna* zarfı bulunmakla birlikte *boşa* (uğraş-) zarfı yoktur.

1.1.2. Tekil 3. kişi iyelik eki üzerine +A eklenmesiyle oluşan zarflar

Bu tür örneklerin büyük bir bölümünde iyelik ilgisi zayıflamıştır.

1.1.2.1. Bir ismin üzerine doğrudan 3. tekil kişi iyelik eki ve +A eklenmesiyle oluşan zarflar

adına (düzenle-) (3. tekil kişi iyelik eki yerine zaman zaman diğer iyelik ekleri de gelebilmektedir: *adıma*, *adımıza*, *adınıza*, *adlarına*). Yine 3. kişi iyeliğin bağlı olduğu isim, isimlik veya zamirin açıkça dile getirilmesi de söz konusu olabilmektedir (krş. 1.2.3.1. (...) +Ø *adına* (/ *adıma* / *adımıza* / *adınıza* / *adlarına*), (...) + (n)°n *adına* (/ *adıma* / *adımıza* / *adınıza* / *adlarına*) veya *kendi* (/ *adıma* / *adımıza* / *adınıza* / *adlarına*) tamlaması), *aksine* (konuş-) (krş. 1.2.3.2. (...) + (n)°n *aksine* (/ *tersine*) tamlaması), *boşuna* (çabala-), *boyuna* (konuş-) (“sürekli” anlamında veya *boyuna* (dilimle-) “ene dik olarak, uzunlamasına” anlamında), *böylesine* (çalış-), *çaprazına* (diz-) (*Türkçe Sözlük*'te yok.), *derinliğine* (düşün-), *dikine* (kes-), *domuzuna* (konuş-), *hesabına* ([para] yatır-) (krş. 1.2.3.6. (...) + (n)°n *hesabına* / *kendi hesabıma* (/ *hesabına* / *hesabımıza* / *hesabınıza* / *hesaplarına*) tamlamaları), *inadına* (davran-), *kılığına* (konuş-) (*Türkçe Sözlük*'te yok.), *öküzüne* (iş yap-) (*Türkçe Sözlük*'te yok.), *öylesine* (konuş-), *sevabına* (ver-), *şöylesine* (göz gezdir-), *tersine* (davran-) (krş. 1.2.3.2. (...) + (n)°n *aksine* (/ *tersine*) tamlaması), *ucuzuna* (sat-), *üstüne* (gel-) (bk. 1.2.3.5. *bunun* (/ *onun*) *üstüne* (/ *üzerine*) tamlaması), *üzerine* (gel-) (bk. 1.2.3.5. *bunun* (/ *onun*) *üstüne* (/ *üzerine*) tamlaması), *verevine* (kes-) (*Türkçe Sözlük*'te yok.), *zararına* (sat-).

1.1.2.2. +CA ekli bir ismin üzerine 3. tekil kişi iyelik eki ve +A eklenmesiyle oluşan zarflar

Bu örneklerde, *isim* + *CAsInA* yapısıyla ortaya çıkan “gibi” anlamı yalnızca +CA ekiyle de verilebilmekte, sıfat-fiilli örneklerde ise sözü edilen anlam ancak +*CAsInA* ile olanaklı görünmektedir: *adamcasına* (konuş-), *budalacasına* (inan-), *çılğınçasına* (sev-), *çocukçasına* (davran-) (*Türkçe Sözlük*'te yok.), *delicesine* (sev-), *enayicesine* (kabullen-), *gâvurcasına* (davran-), *insancasına* (konuş-) (*Türkçe Sözlük*'te yok.), *körcesine* (inan-), *mağrurcasına* (davran-), *ölürcesine* (sev-), *sağçasına* (inan-), *taparcasına* (sev-), *terbiyesizcesine* (davran-). Z. Korkmaz, -gerçek zarf-fiillerden ayırmakla birlikte- sıralanan bu örneklerden +*CAsInA*'lı örnekleri dolaylı olarak, -*rcAsInA*'lı örnekleri ise doğrudan zarf-fiil olarak değerlendirmiştir (2003, 1027). +*CAsInA* yapısının zarf işlevinin belirginliği ve içerdiği iyelik ekinde iyelik ilgisinin bulunmaması, yapının zarf-fiil olarak değerlendirilmesine olanak vermez. Çünkü +CA

eki bir isim veya isimliğin üzerine gelmektedir. Buna göre +CAsInA'nın bir zarf-fiil eki olarak değil, zarf yapan bir ek gibi değerlendirilmesi daha doğru görünmektedir.

1.1.3. Bir fiilimsiye +A eklenmesiyle oluşan zarflar

1.1.3.1. Bir fiilimsiye doğrudan +A eklenmesiyle oluşan zarflar

Bununla ilgili tespit edilen örnekler yalnızca -AsI gelecek zaman sıfat-fiiline ilişkindir ve -AsI+y+A biçim birimlerinin üzerine geldiği fiil ne olursa olsun zarf “çok, abartılı dercede” anlamı vermektedir. Ancak yine de -AsI+y+A yapısının üzerine geldiği fiil ile zarfın bağlandığı fiil arasında mantıksal bir uyum vardır (*çıldırasıya sev-* # **çıldırasıya sat-* gibi). Ayrıca her ne kadar -AsI gelecek zaman sıfat-fiiliyle eyleme *bitmemişlik* hatta *olmamışlık* anlamı katılıyor ve eylem gelecekle ilgili olası bir durumu betimliyorsa da yapıda -AsI gelecek zaman sıfat-fiil ekinin tam anlamıyla gelecek işlevinde kullanıldığını düşünmek güç görünmektedir. Buna göre +A'nın üzerine geldiği birimleri genellikle iyelik ekleri aracılığıyla zarflaştırdığından yola çıkarak, +s° iyelik ekiyle -AsI'daki /sI/ arasında bir örneksime olduğu düşünülebilir: *çıldırasıya (sev-), doyasıya (ağla-), kıyasıya (mücadele et-), olasıya (Türkçe Sözlük'te beyaz'ın zarfi olarak tanıklanmış), öldüresiye (döv-), ölesiye (sev-), veresiye (sat-), yıkılasıya (iç-) (Türkçe Sözlük'te yok.)*

1.1.3.2. Bir fiilimsiye 3. tekil kişi iyelik eki ve +A eklenmesiyle oluşan zarflar

Bununla ilgili tespit edilen örneklerde +LA-mA'lı gövdeler söz konusudur ve bu gövdeler büyük ölçüde kullanışsızdır: *boylamasına (doğra-), böylemesine (konuş-), çaprazlamasına (yerleştir-), derinlemesine (düşün-), diklemesine (yerleştir-), enlemesine (kes-), eşeklemesine (davran-) (Türkçe Sözlük'te yok.), körlemesine (git-), ortalamasına (nişan al-), öküzlmesine (iş yap-) (Türkçe Sözlük'te yok.), öylemesine (konuş-), şöylemesine (bak-), yanlamasına (kes-), uzunlamasına (dilimle-).*

-mA dışında Türkiye Türkçesinde yalnızca tek örnekte -ş fiilimsisine 3. tekil kişi iyelik eki ve +A eklenmesiyle oluşan bir zarf tespit edilmiştir: *gelişine (vur-).*

1.1.4. Bir zarfa +A eklenmesiyle oluşan zarflar

Türkçe Sözlük'te bu yapıda yalnızca *böylecene* (konuş-) ve *iyicene* (anla-) kaydedilmiştir. Ancak *öylecene* (bak-) ve *güzelcene* (uyu-) zarflarının da aynı bağlamda değerlendirilmesi gerekmektedir. Bunların dışında kimi zaman *sonra* kimi zaman da *ondan sonra* biçiminde kullanılan *sonra* zarfının da sözlü dilde sık sık 1. tekil kişi iyelik eki ve +a yönelme durum ekiyle zarf işlevinin pekiştirildiği dikkati çekmektedir: *ondan sonracağıma / sonracağıma* ([böyle] söyle-).

1.2. Öbek Yapılara +A Gelmesiyle Oluşan Zarflar

1.2.1. Sıfat tamlamalarına +A gelmesiyle oluşan zarflar

Bunların bir bölümü, geleceğe dönük zaman ifade eden sıfat tamlamalarıdır: *ertesi güne* (buluş-), *sonraki akşama* (buluş-), *yarın sabaha* (buluş-), *yarın akşama* (buluş-) vb.

İsim bölümünün yalnızca *yer* sözcüğüyle oluşturulduğu sıfat tamlamalarında *yer* sözcüğü temel anlamından sıyrılmış, üzerine +e ekini almış ve sıfatı “olarak, bir biçimde” anlamlarıyla zarflaştırmıştır: *boş* (/ *haksız* / *lüzumsuz* / *gereksiz* / *nafile* / *nahak* / *yok* / *beyhude*) *yere* (konuş-).

+A ekli ve zarf görevli bir başka sıfat tamlaması olan *bir bakıma*’da ise “bir bakımdan, bir açıdan” biçiminde bir anlam söz konusudur ve bu anlamlandırmada +A eki ile +DAn eki arasında ilginç bir koşutluk vardır. Ayrıca *bir bakıma*, Türkiye Türkçesinde söz dizimindeki yeri büyük ölçüde değişmez bir görünüm sunan bir cümle açıcı bağlaca (cümle ögesi olarak bağımsız tümlece) dönüşmüştür.

tek (*bir* / *yalnız* / *kız* / *çocuk* vb.) *başına* (*başına* / *başımıza* / *başınıza* / *başlarına*) (dolaş-) yapılarında ise iyelik ekli *baş* sözcüğü *bir insanın* metaforu olarak kullanılmıştır ve örneğin *kız başına* “kız olarak bir ben”, *çocuk başına* “çocuk olarak bir sen”, *yalnız başımıza* “tek olarak bir siz” anlamlarını vermektedir.

aç (/ *tok*) *karnına* (iç-) zarflarında temelde *aç karın* ve *tok karın* sıfat tamlamaları vardır. Ancak her iki tamlama da iyelik ifade etmeyen bir 3. tekil kişi iyelik ekinden sonra +a ekini alarak zarflaşmaktadır.

dörtnala (koş-) zarfında hız kavramının *koşan bir atla* somutlanması söz konusudur. Böylece *dörtnala*, *hızla koşan bir at* betimlemesi ortaya çıkmaktadır. Bu betimlemenin hızla ilişkilendirilmesi *dörtnala* zarfının hemen yalnızca *koş-* fiiliyle kullanılmasından bellidir. Türkçe Sözlük’te *dört nala* sıfat tamlaması bitişik yazılarak, bir çeşit söz kalıbı olduğu vurgulanmış olmaktadır.

Türkçe Sözlük’te sıfat görevli olarak verilen *bir düziye* sıfat tamlaması, İtalyanca *dozzina* sözcüğüyle oluşturulan *bir düzine* sıfat tamlamasına örneksemeyle oluşmuş gibi görünmektedir. *bir düzine* tamlaması zarf olarak kullanılmadığı gibi *bir düziye* tamlamasının da zarf olarak görev görmesi Türkiye Türkçesi için yaygın bir durum değildir. Ancak *Türkçe Sözlük*’te *bir düziye* tamlaması *meydana çık-* fiiliyle tanımlanarak zarf görevli bir söz olarak değerlendirilmiştir. *düziye* sözcüğünün sonundaki /e/ nin +A ekiyle benzerliği de yine örneksemeyle açıklanabilir.

1.2.2. Bir ismin tekrarıyla oluşan öbeklere +A gelmesiyle oluşan zarflar

1.2.2.1. Bir ismin doğrudan tekrarıyla oluşan öbeklere +A gelmesiyle oluşan zarflar

alt alta (diz-), *art arda* (gel-), *arka arkaya* (dizil-), *baş başa* (yemek ye-), *boğaz boğaza* (giriş-), *burun buruna* (gel-), *bütün bütüne* (benze-), *çığlık çığlığa* (bağırış-), *dirsek dirseğe* (dur-), *diş dişe* (mücadele et-), *diz dize* (otur-), *el ele* (dolaş-), *erkek erkeğe* (konuş-), *göğüs göğüse* (çarpış-), *göz göze* (gel-), *iç içe* (yerleştir-), *kafa kafaya* (tokuş-), *karşı karşıya* (gel-), *kendi kendine* (konuş-), *kıran kırana* (mücadele et-), *kol kola* (yürü-), *koyun koyuna* (yat-), *kucak kucağa* (otur-), *kulak kulağa* (konuş-), *kuru kuruya* (otur-), *nefes nefese* (kal-), *saç saça* (kavga et-), *sıkı sıkıya* (tenbih et-), *sırt sırta* (gel-), *uç uca* (getir-), *üst üste* (otur-), *yan yana* (dur-), *yanak yanağa* (gel-), *yarı yarıya* (hallet-), *yüz yüze* (görüş-).

1.2.2.2. Her ikisi tekil 3. kişi iyelik ekli ve ikincisi +A eki alan bir ismin tekrarıyla oluşan zarflar

Bununla ilgili olarak yalnızca *aç açına* (dolaş-) ve *tam tamına* (öde-) örnekleri tespit edilmiştir.

1.2.2.3. İlki iyelik tekil 3. kişi iyelik ekli diğeri +A ekli bir ismin tekrarıyla oluşan zarflar

ardı ardına (dizil-), *boku bokuna* (öl-), *boşu boşuna* (uğraş-), *darı darına* (yetiştir-), *elifi elifine* (yaz-), *gücü gücüne* (yap-), *günü gününe* (çalış-), *harfi harfine* (ezberle-), *kelimesi kelimesine* (aklında tut-), *kılı kılına* (yetiş-), *kıtı kıtına* (yet-), *körü körüne* (atla-), *kuruşu kuruşuna* (biriktir-), *milimi milimine* (ölç-), *noktası noktasına* (kaydet-), *peşi peşine* (otur-), *pisi pisine* (öl-), *saati saatine* (uy-), *sıcağı sıcağına* (konuş-), *tamamı tamamına* (öde-), *tıpı tıpına* (uy-), *tıpkısı tıpkısına* (benze-), *tamı tamına* (uy-), *ucu ucuna* (geçin-), *zoru zoruna* (yet-).

1.2.3. İsim tamlamalarına +A gelmesiyle oluşan zarflar

1.2.3.1. (...) +Ø adına (/ adıma / adımıza / adınıza / adlarına), (...) + (n)°n adına (/ adıma / adımıza / adınıza / adlarına) veya kendi adına (/ adıma / adımıza / adınıza / adlarına) tamlaması

Türkiye Türkçesinde daha çok *düzenlen-*, *yazıl-*, *kaydolun-* fiilleriyle zarf ilişkisi kuran bu tamlamada “sözü geçen kişinin adı ve bu bağlamda şahsı düşünülerek, şerefine, onuruna” veya “sözü geçen kişinin adı düşünülerek ve bu adı doğrudan kaydedilerek” anlamları vardır. Tamlamanın tamlayan bölümü bir isim veya isimlik (1. ve 2. kişilerde bir kişi zamiri) olabileceği gibi tam olarak eksiltilmiş de olabilir (krş. 1.1.2.1. Bir ismin üzerine doğrudan 3. tekil kişi iyelik eki ve +A eklenmesiyle oluşan zarflar):

Barış Manço adına bir anma toplantısı düzenlendi.

Adıma düzenlenen evrak ilişikte sunulmuştur. gibi.

kendi adına (/ *adıma* / *adımıza* / *adınıza* / *adlarına*) tamlaması ise (...) + (n)^on *hesabına* / *kendi hesabıma* (/ *hesabına* / *hesabımıza* / *hesabınıza* / *hesaplarına*) tamlamasına benzemektedir ve genellikle *hesap* 'la oluşturulan tamlamayla aynı anlamı vermektedir (krş. 1.2.3.6. (...) + (n)^on *hesabına* / *kendi hesabıma* (/ *hesabına* / *hesabımıza* / *hesabınıza* / *hesaplarına*)).

1.2.3.2. (...) + (n)^on *aksine* (/ *tersine*) tamlaması

“Aksine olarak, tersine olarak” anlamı veren bu yapı *konus-*, *yap-* vb. fiillerle zarf ilişkisi kurduğu gibi, söz dizimindeki yeri biraz daha belirginleşerek bir cümle açıcı bağlaç görünümü de kazanmıştır: *bunun aksine*, *onun aksine* vb. (krş. 1.1.2.1. Bir ismin üzerine doğrudan 3. tekil kişi iyelik eki ve +A eklenmesiyle oluşan zarflar).

1.2.3.3. (...) + Ø *başına* tamlaması

parça başına ([iki lira] öde-), *kişi başına* ([ikişer bardak çay] düş-), *hasta başına* ([bir doktor] düş-) vb. Burada *başına* değişmez bir nitelik göstermekte, tamlamanın tamlayan bölümü ise sonsuz sayıda bir isim olabilmektedir. Dolayısıyla bu tür zarfların sayısını belirlemek olanaksızdır.

1.2.3.4. *boğaz tokluğuna* tamlaması

Türkçe Sözlük'te “ücret verilmeden, yalnız karnını doyurarak” anlamıyla verilen ve *çalış-* fiiliyle tanımlanan *boğaz tokluğuna* zarfı, yapı olarak bir belirtisiz isim tamlamasıdır. Aynı yapı ve anlamdaki *karın tokluğuna* zarfı ise *Türkçe Sözlük*'te yer almamaktadır. Burada *tokluk*'un *boğaz* 'la değil, *karın* 'la veya *mide* 'yle ilgili olduğu düşünüldüğünde, *boğaz tokluğuna* zarfının *karın tokluğu* 'ndan daha acınası bir duruma gönderme yaptığı kabul edilebilir.

1.2.3.5. *bunun* (/ *onun*) *üstüne* (/ *üzerine*) tamlaması

Türkiye Türkçesinde *bunun* (/ *onun*) *üstüne* ile *bunun* (/ *onun*) *üzerine* tamlamaları zarf görevli birimler olarak aynı anlamlara gelmek üzere kullanılmaktadır. *üstüne* ve *üzerine* arasındaki anlamsal koşutluk yapısal koşutluğu da beraberinde getirmekle birlikte, *üzerine* sözcüğü köken bilgisel olarak açıklığa kavuşturulmuş değildir. *bunun* (/ *onun*) *üstüne* (/ *üzerine*) zarfları, Türkiye Türkçesinde cümle açıcı bağlaç (dizimde bağımsız tümleş) olarak da kullanılabilir. Bunun nedeni, sözü geçen zarfların dizimde değişmez bir konumda yer almaya başlamalarıdır.

1.2.3.6. (...) + (n)^on *hesabına* / *kendi hesabıma* (/ *hesabına* / *hesabımıza* / *hesabınıza* / *hesaplarına*) tamlamaları

birinin hesabına (*çalış-*, *iş yap-*, *uğraş-*, *davran-* vb.) zarfı, “sözü geçen kişinin yararını düşünerek, sözü geçen kişiye yararlı olması amacıyla” anlamına gelmektedir. Burada *hesap* sözcüğü “yarar, fayda, çıkar” anlamıyla kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde yine

hesap sözcüğünün iyelik ekiyle ve zarf görevli olarak kullanıldığı bir başka sözcük öbeği daha vardır: *kendi hesabıma* (/ *hesabına* / *hesabımıza* / *hesabınıza* / *hesaplarına*) (bk. Korkmaz: 2003, 286). Burada *hesap* sözcüğü “görüş, fikir” anlamıyla öne çıkmakta ve öbek *benim hesaplamama göre* metaforundan yola çıkılarak “benim görüşüme göre, benim fikrimce” anlamı vermektedir.

1.2.3.7. *kan* (/ *can* / *yok*) *pahasına* tamlaması

Türkçe Sözlük'te *kan pahasına* “yaralanmayı veya ölümü göze alarak” *can pahasına* “canını vererek veya tehlikeye koyarak” anlamıyla kaydedilmiş ancak tanıklanmamıştır. Yakın anlamlı bu zarflar Türkiye Türkçesinde *vuruş, savaş-, mücadele ver-* vb. fiillerle zarf ilişkisi kurabilmektedir. Bu zarflardaki *abartı* anlamı yaşamın temeli hatta ta kendisi olan *can* ve *kan* kavramlarından kaynaklanmaktadır. *Türkçe Sözlük*'te “kar elde etmeksizin, değerinden çok düşük bir biçimde” anlam verilen ve *al-, sat-, git-* fiilleriyle tanıklanan *yok pahasına* zarfında ise tam tersine *önemsizlik* ve *değersizlik* göndermesi vardır (krş. 1.2.3.9. *ölü fiyatına* tamlaması). *yok pahasına* zarfı “pisi pisine, bir hiç uğruna” anlamı da verebilmekte ve bu anlamıyla olumsuz içerikli *öl-, yaralan-* vb. fiillerle kullanılabilir (krş. 1.2.4.3. *bir hiç uğruna*).

1.2.3.8. *kendi payıma* (/ *payımıza*) tamlaması

görme-, beğen-, sev- vb. fiillerle anlam ilişkisi kuran bu yapıyla, “benim (/ bizim) payıma (/ payımıza) bir soru olursa, bana (/ bize) düşen bir soru olursa, benim (/ bizim) fikrim (fikrimiz) sorulursa” anlamı vermektedir (krş. 1.2.3.6. (...) + (n)^on *hesabına* / *kendi hesabıma* (/ *hesabına* / *hesabımıza* / *hesabınıza* / *hesaplarına*) tamlamaları).

1.2.3.9. *ölü* (/ *toptan*) *fiyatına* tamlaması

“Değerinden çok ucuza, yok pahasına” anlamındaki bu zarf *sat-, al-, (bir mal) git-* fiilleriyle kullanılmaktadır. Ölünün hiçbir değeri olmadığına, herhangi bir canlının ölüsü “para etmeyeceğine” göre, *bir şeyi ölü fiyatına satmak*, “ciddi bir gelir elde etmeden satmak” anlamına gelecektir. Tamlama yapı olarak her ne kadar belirtisiz isim tamlaması ise de, öbekteki iyelik ekinin yalnızca bir aracı görevi gördüğünden hareketle tamlama *ölü fiyat* biçiminde bir sıfat tamlaması olarak da düşünülebilir. Böylece *ölü* olmakla *fiyatın düşüklüğü* arasında bir metaforik bir ilişki kurulmuş olmaktadır. *toptan fiyatına* (perakende *satış*) zarfında ise *toptan* sözcüğü temel anlamıyla kullanılmıştır ve tamlamada herhangi bir benzetme yoktur (krş. 1.2.3.7. *kan* (/ *can* / *yok*) *pahasına* tamlaması).

1.2.3.10. (...) + Ø *şerefine* (/ *şerefime* / *şerefimize* / *şerefinize* / *şereflerine* / *onuruna* / *onuruma* / *onurumuza* / *onurunuz* / *onurlarına*), (...) + (n)^on (/ *şerefime* / *şerefimize* / *şerefinize* / *şereflerine* / *onuruna* / *onuruma* / *onurumuza* / *onurunuz* / *onurlarına*) tamlaması (bk. 1.2.3.1. (...) + Ø *adına* (/ *adıma* / *adımıza* / *adinuz* / *adlarına*), (...) + (n)^on *adına* (/ *adıma* / *adımıza* / *adinuz* / *adlarına*) veya *kendi adına* (/ *adıma* / *adımıza* / *adinuz* / *adlarına*) tamlaması)

1.2.3.11. (...) + Ø yerine tamlaması

Şikayet etmek yerine çalış!, Yazın kola içmek yerine su içmek daha sağlıklıdır., Ahmet yerine sen gel! vb. örneklerden de anlaşıldığı gibi, isim / isimlik + yerine + isim / isimlik yapılanmasıyla “A değil B olmak üzere” anlamı verilmiş olmaktadır. isim / isimlik + yerine tamlamasında yerine değişkeni kalıplaşmış olmakla birlikte, tamlayan bölümüne sonsuz sayıda isim veya isimlik gelebilmektedir. isim / isimlik + yerine tamlaması zarf olarak fiille ilişki kurmakla birlikte, isim / isimlik + yerine + isim / isimlik yapılanmasıyla “A değil B” anlamına denk bir bağlama öbeği görünümü elde edilmektedir (Böylece ortaya çıkan isimlik cümle ögesi olarak özne, nesne, dolaylı tümleç göreviyle kullanılabilir.). Ancak bu oluşum gelişimini tamamlamış bir öbekselle yapı değildir. Başka bir deyişle, isim / isimlik + yerine, fiille yalnızca zarf ilişkisi kuran bir tamlama durumundadır ve zarf görevi tamlamanın bütünüyle ortaya çıkmaktadır. Bu durumda, yerine'nin Türkçe Sözlük'te doğrudan zarf görevli bir girdi olarak yer alması doğru değildir. Ayrıca isim / isimlik + yerine + isim / isimlik yapılanması “A değil B” bağlama öbeğinin anlamsal olarak da eşiti değildir. Çünkü değil'li bağlama öbeğinde yalnızca bir bilgi verilmişken, yerine'li yapılanmada “dinleyenin beklentisine rağmen ya da bu beklentinin aksine” benzeri bir anlam gizlidir: Ali yerine Ahmet söyledi. ≡ Ali değil Ahmet söyledi., Çay yerine kahveyi tercih ederim. ≡ Çayı değil kahveyi tercih ederim. Ali yerine Ahmet'e söyledim. ≡ Ali'ye değil Ahmet'e söyledim. gibi.

1.2.4. Kalıplaşmış diğer +A ekli öbekler

1.2.4.1. alabildiğine

Burada al- fiilinin yeterlik çekimi üzerine gelen işlevi azalmış bir iyelik eki ve yönelme durum eki vardır. “Ne kadar alırsa, alabildiği kadar” temel anlamındaki bu yapı, bir kaba bir şey doldurmak veya bir yere bir şey yerleştirmek (örneğin bir bardağın doldurulabileceği bütün su kadar, bir havuza sığdırılabilecek bütün su kadar, bir dolabın içine yerleştirilebilecek bütün eşya kadar) metaforlarından doğmuş olmalıdır. Böylece alabildiğine (konuş- vb.) zarfı “çok, pekçok” anlamı veren bir miktar zarfına dönüşmüştür.

1.2.4.2. başlı başına

Türkçe Sözlük'te “başka şeylerden ayrı olarak, kendi başına, tek başına” anlamları verilen ve zarf olarak değerlendirilen başlı başına, Türkiye Türkçesinde, Bunu başarması bile başlı başına bir mucizeydi, Senin bunu söylemen bile benim için başlı başına bir mutluluk kaynağıdır. örneklerinde görüldüğü gibi daha çok isim cümlelerinde kullanılmaktadır. Bu kullanım özelliğiyle başlı başına sıfat olarak da kabul edilmelidir. başlı başına da insan, baş'la metaforlanmış, baş da tek olmakla ilişkilendirilmiştir. Söz kalıbı, ilki +lı ikincisi 3. tekil kişi iyelik ve +a yönelme ekli iki baş sözcüğünün arka arkaya gelmesiyle oluşmuştur (1.2.1. Sıfat tamlamalarına +A gelmesiyle oluşan zarflar).

1.2.4.3. bir hiç uğruna

Burada *bir hiç* sıfat tamlaması, “amaç, hedef; yol” anlamındaki *uğur* sözcüğüyle belirtili isim tamlaması yapısında bir araya gelmiştir. Başka bir deyişle tamlamanın tamlayan bölümü bir sıfat tamlamasıdır. “Yok yere, boşa, boşuna, boşu boşuna” anlamı veren bu zarf Türkiye Türkçesinde genellikle *öl-, yaralan-, düş-* vb. olumsuz içerikli fiillerle kullanılmaktadır (krş. 1.2.3.7. *kan (/ can / yok) pahasına* tamlaması)¹.

1.2.4.4. enine boyuna

“Bütün genişliği düşünülerek, her bakımdan, ayrıntılı olarak” anlamları veren bu zarfta, zıt anlamlı iki ismin iyelik ilgisi zayıflamış bir iyelik ekinden sonra *+A* ekini alması söz konusudur. Burada “ayrıntı ve derinlik” anlamları *en* ve *boy* metaforları kullanılarak somutlanmıştır.

1.2.4.5. gerisin geriye

Türkçe Sözlük'te *gerisin geri* biçimi de kaydedilen bu zarfla ilgili olarak “geldiği yere veya ters yöne doğru; yeniden, tekrar, bir daha” anlamları sıralanmıştır. *yürü-, hareket et-, koş-* gibi daha çok kılış fiillerinin zarfı olan *gerisin geriye*'nin yapısal olarak çözümlenmesi güç görünmektedir. Burada tekrarlanan *geri* sözcüklerinden ilkinin 3. tekil kişi iyelik eki aldığı kuşku yoktur. Ancak ardından gelen *+n* eki araç durumu eki olabileceği gibi, belirtme durum eki de olabilir ve her iki durum eki de Türkiye Türkçesinde kullanımdan kalkmıştır.

1.2.4.6. günübürlüğüne

Türkçe Sözlük'te “gece kalmadan, aynı gün dönmek üzere; gelişigüzel” anlamlarıyla bir zarf olarak gösterilmiştir ve *günübirlik* biçimi de kaydedilmiştir. Bitişik yazılmasıyla kalıplaşma sürecini tamamlayan *günübirliğıne* zarfında, *gün* sözcüğü tekil 3. kişi iyelik eki almıştır. *günü* tamlananının tamlayıcıyla ilgisi azalmıştır. Ancak *günü* sözcüğünün *birliğı* tamlananının tamlayanı olduğu açıktır.

1.2.4.7. ne demeye

Türkiye Türkçesinde “neden, niçin” anlamı veren ve bu anlamıyla *ne diye* (gelme-) zarfına eş değer olan bu zarfta, isim-fiil durumundaki *de-* fiili, dönüşümü *ne* soru sözcüğüyle yapılmış olan ve donmuş durumdaki nesnesiyle bir isim-fiil öbeği kurmuştur. Öbekte nesne gibi *de-* fiili de anlamsal etkinliğini yitirmiştir (krş. 2.2.1. *diye*'li zarf-fiil öbekleri).

¹ *Türkçe Sözlük*'te yer almayan ve belirtisiz isim tamlaması yapısındaki *bok yoluna* (git-) zarfı da sokak ağzında aynı anlamlara gelmek üzere kullanılmaktadır.

1.2.4.8. *oldum olasıya*

“Var olduğumdan beri, eskiden beri” anlamı veren bu zarfta, ilki belirli geçmiş zaman 1. tekil kişi çekiminde diğeri gelecek zaman sıfat-fiil eki ve +a ekini alan iki *ol-* fiili söz konusudur. Eklerin temel işlevleri genel olarak kaybolmuştur. Ancak bu durum söz kalıbının son biçimi için geçerlidir. Söz kalıbını oluşturan değişkenlerin birbirleriyle ilişkileri göz önünde bulundurulduğunda eklerin temel işlevinin tamamen kaybolmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü belirli geçmiş zaman ekiyle gelecek zaman sıfat-fiil eki, *geçmişten geleceğe, hep* anlamının ortaya çıkmasında hâlâ birincil işleve sahiptir.

1.2.4.9. *sözüm ona*

Türkçe Sözlük'te “sanki, öylesine, güya” anlamı verilen ve *kat-* fiiliyle tanımlanan *sözüm ona* zarfı, yapı olarak devrik bir isim cümlesidir. Bu söz kalıbında, “Ben sözümü öylesine, pek de inanmayarak söylüyorum, siz de söylediklerimi öylesine kabul edin.” benzeri bir anlamdan kısalma yapılmış gibi görünmektedir.

1.2.4.10. *uzun uzadıya*

“Çok uzun zaman alarak, uzun uzun” anlamındaki bu zarf *anlat-, konuş-, yaz-* gibi birçok fiille zarf ilişkisi kurabilmektedir. Yapı gerçekte *uzun*'un *uza-* fiilinin 3. tekil kişi belirli geçmiş zaman çekimine zarf olmasıyla oluşmuş küçük bir cümleciktir ve “Çok uzun sürdü.” anlamından donmuştur.

2. –A Ekli Zarflar

2.1. Bir Fiile Doğrudan –A Eklenmesiyle Oluşan Zarflar

nöbetleşe (çalış-), *ortaklaşa* (iş yap-), *öte* (git-) (*Türkçe Sözlük*'te yok.), *yardımlaşma* (çalış-). *Türkçe Sözlük*'te *koşa*, “çift, eş, ikiz” anlamıyla bir sıfat olarak ve “hep birlikte” anlamlı bir zarf olarak kaydedilmiştir. Burada *koşa* sıfatı Dede Korkut'tan tanıklanmış, ancak *koşa* zarfına herhangi bir tanık verilmemiştir. Öyle görünüyor ki *koşa* sıfatı gibi *koşa* zarfı da Türkiye Türkçesinde kullanımdan kalkmıştır.

2.2. Öbek Yapılara –A Eklenmesiyle Oluşan Zarflar

2.2.1. *diye*'li zarf-fiil öbekleri

“Biçiminde, tarzında; için” anlamı veren ve edatlaşma yolundaki *diye, de-* fiiline –A zarf-fiil eki gelerek oluşturulmuştur. *de-* fiili, anlam özelliği bakımından, kendisinden önce gelen dizimsel yapıları nesne ögesi olarak üzerine çekmektedir. Böylelikle *diye* herhangi bir edat gibi anlamsal ve dizimsel özelliği tamamıyla donmuş bir edat değildir ve anlamdaki ve dizimdeki etkinliği sürmektedir. Buna göre “biçiminde, tarzında; için” anlamının yanı sıra “diyerek, deyip” temel anlamını da belli ölçüde korumaktadır: *Sınava giremeyeceğim diye üzüldü.*, “*Yangın var!*” *diye bağırdı.*, “*Böyle konuşmamalısın.*” *diye uyardım.* gibi (bk. Özezen: 113- 121). Ancak Türkiye

Türkçesinde “neden, niçin” anlamında kullanılan *ne diye* zarfında *diye*’nin anlamsal ve dizimsel etkinliği daha da azalmıştır.

2.2.2. *rastgele* zarf-fiil öbeği

Denizcilik ve balıkçılık deyişi olarak *rast gele*, kültürel kökleri Hz. İsa’ya uzanan bir anlatıya dayanan bir duadır. Buradaki *rast*, Farsça “sağ, sağ taraf” anlamındadır ve *gel*- fiili 3. tekil kişi istek çekimindedir. Ancak bir zarf olarak *rastgele* (konuş-, at- vb.) “rast gelerek, tesadüfi olarak, rastlantısal bir biçimde, gelişigüzel” anlamındadır ve bu son biçimde *gel*- fiili *-A* zarf-fiil ekini almıştır. Bu yapı, Türkiye Türkçesinde “rastlantısal, tesadüfi, gelişigüzel” anlamında bir sıfat olarak da kullanılabilir.

2.2.3. *tekdüze* zarf-fiil öbeği

Türkiye Türkçesinde tam anlamıyla kalıplaşarak birleşik sözcüğe dönüşen ve bitişik yazılan bu yapıda *düz*- fiiliyle *tek* zarfının ilişkisi söz konusudur. “Sırala-, arka arkaya getir-, diz-” temel anlamıyla *düz*- fiili “tek tipte, tek tarzda, rutin olarak” anlamıyla *tek* zarfını üzerine çekmiş ve *-A*’lı son biçimiyle donmuştur. Türkiye Türkçesinde sıfat olarak da kullanılabilen *tekdüze* zarfı *yaşa*-, *yaz*-, *konuş*-, *görün*- vb. fiillerle zarf ilgisi kurmaktadır.

2.3. – *A* Ekli Diğer Söz Kalıpları

2.3.1. *çep(e)çevre*

“Bütün yanlarını çevreleyecek bir biçimde, her yandan” anlamında ve *sar*-, *kuşat*- vb. fiillerle zarf ilişkisi kuran *çepçevre* zarfı pekiştirmeli bir sıfat görünümündedir. /*çep*/ pekiştirme ses birim öbeğiyle *çevre* sözcüğü arasında yer alan /*e*/, bir ünlü türemesidir. Burada *çevir*- fiili üzerine gelen *-e* zarf fiil eki tam anlamıyla donmuş ve kalıplaşmıştır.

2.3.2. *gittide*

“Zaman ilerledikçe, gittikçe, giderek, günbegün” anlamları veren *gittide* söz kalıbı, ilki emir 2. tekil kişi çekiminde ikincisi *-e* zarf fiil ekli iki *git*- fiilinin arka arkaya gelmesiyle oluşmuştur. Yapıda emir anlamı bulunmamakla birlikte, öbeğin baş ögesi durumundaki *gide*’deki *-e* zarf-fiil eki hâlâ temel işleviyle kullanılmaktadır.

3. Sonuç ve Değerlendirme: Türkiye Türkçesinde *+A* yönelme durum ekli sözcük ve sözcük öbeklerinin bir bölümü zarf işlevlidir. Bu yapılarda yönelme durum ekinin temel işlevini büyük ölçüde yitirdiği dikkat çekmektedir. Zarf işlevli *+A*’lı yapıların büyük bir bölümü durum zarfları oluşturmakta, küçük bir bölümü (geleceğe dönük zaman isimlerinde) zaman zarfı olarak kullanılmakta ve çok daha küçük bir bölümü ise miktar zarfı olarak dikkati çekmektedir. *+A* ekli zarflar, genellikle tek sözcüklük birimlerdir. Bunların bir bölümü fiilimsi ekli bir ismin üzerine gelmekte, bir bölümü ise 3. tekil iyelik eki alarak veya doğrudan doğruya isimlerin *+A* ekiyle zarflaşmaktadır. Türkiye Türkçesinde *+A* ekinin, öbek yapıların üzerine gelerek onları zarflaştırdığı birçok örnek

de bulunmaktadır. Bu öbeklerden 3. tekil kişi iyelik eki almış veya iyelik eksiz son biçimdeki bir ismin tekrarlandığı ve V. Hatiboğlu'nun "ad kök veya gövdelerinden kurulan ikilemeler" olarak adlandırdığı (1971, 35) öbekler özellikle dikkati çekmektedir. Sıfat ve isim tamlamalarıyla da oluşturulmuş birçok +A ekli zarf vardır. Ancak +A ekli zarfların yapısal olarak serbest bir görünümde olduklarını, başka bir deyişle yapısal olarak bildik gramer işleyişinden farklı özellikler gösteren, aldıkları eklerin temel işlevlerinden tamamen uzaklaştığı kalıp yapılar olduklarını belirtmek gerekmektedir. +A yönelme durum eki genel olarak, gerek tek sözcüklük birimlerde gerek öbek yapılarında gerekse söz kalıplarında sıklıkla iyelik ekleri aracılığıyla (3. tekil kişi iyelik ekinin bu konuda belirgin bir ayrıcalığı var.) zarf işlevi görmektedir. Türkiye Türkçesinde +A ekinin yönelme ifadesi içermeyerek üzerine geldiği birimleri zarflaştırması, Türkiye Türkçesine özgü bir durum değildir. Bu kullanım özelliği Eski Türkçeden başlayarak izlenebilmektedir. Ancak, bu tarihsel metinlerdeki +A'nın zarf yapma potansiyelinin ne ölçüde olduğunun belirlenmesi için tarihsel metinlerdeki bütün +A ekli yapıların sıklık, anlam ve kullanım özelliklerinin ortaya konulması gerekmektedir. Türkiye Türkçesinde üzerine geldiği birimleri zarf yapan ve tarihsel dönem metinlerinin büyük bir bölümü için bu işlevi tipik olan -A zarf-fiil ekinin yalnızca birkaç fiilin üzerine gelerek onları zarflaştırdığı görülmektedir. -A ekli kimi zarflar ise yine yukarıda belirtilen bir gramer serbestliğine sahip donmuş öbek yapılardan oluşmaktadır. Gerek +A ve gerek -A ekli donmuş yapıların yapısal ve köken bilgisel olarak çözümlenmesi güçtür ve bu konuda farklı görüşler ileri sürülebilir. Eski Anadolu Türkçesinden başlayarak Anadolu sahasında işlekliliğinin kaybeden -A zarf-fiil ekinin yarattığı boşluk, doğal olarak başka zarf-fiil ekleriyle doldurulmuştur. Ancak bu boşluğun dolmasında, başka bazı zarf-fiiller kadar durum eklerinin de belirgin bir rolü vardır. Bunlardan en dikkate değerlerinden biri, +A yönelme durum ekidir. Eski Anadolu Türkçesinden başlayarak -A ile eş sesli bir görünüm kazanan +A yönelme durum ekinin üzerine geldiği isim ve isimlikleri zarf yapması ile -A'nın işlekliliğinin azalması arasında bir ilgi olmalıdır. Kuşkusuz, +A'nın zarf yapma potansiyeli, -A ekiyle açıklanamaz. Ancak, Türkiye Türkçesinde -A'nın işlekliliğinin azalmasının +A'da zaten var olan bu potansiyelin açığa çıkmasına katkı sağladığı, potansiyeli güçlendirdiği düşünülebilir. +A ile -A'nın Eski Anadolu Türkçesinden başlayarak eş sesli bir görünüme ulaşmış olmaları, bu süreci hızlandırmış olmalıdır.

KAYNAKLAR

- Banguoğlu, Tahsin (1995), *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 528.
- Eckmann, János (1988), *Çağatayca El Kitabı* (Çeviren: Günay Karaağaç), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: 3412.
- Ergin, Muharrem (1988), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım / Yayım / Tanıtım.
- Erdal, Marcel (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Leiden.
- Gülsevin, Gürer- Erdoğan Boz (2004), *Eski Anadolu Türkçesi*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Hatiboğlu, Vecihe (1971), *İkileme*, Ankara: Türk Dil kurumu Yayınları.
- İlhan, Nadir (2001), “Birleşik fiil kuruluşunda A-I-U ünlüleri”, *Türk Dili* S. 596, ss. 177- 182.
- Karpuz, H. Ömer (2007), “Türkiye Türkçesinde zarf yapan morfeplerin işlevsel dağılımları”, *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı (214- 29 Eylül 2000) Bildirileri I- II*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 856 / I- II, ss. 993- 1006.
- Korkmaz, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: 1. Baskı Türk Dil Kurumu Yayınları: 827.
- Özkan, Bülent (2007), *Türkiye Türkçesinde Belirteçlerin Fiillerle Birliktelik Kullanımları ve Eşdizimliliği* (Basılmamaış Doktora Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Özezen, Muna Yüceol (2007), “Türkiye Türkçesinde bağlama işlevli *de-* fiili”, *İlmi Araştırmalar* S. 23 Bahar / 2007, ss. 113- 121.
- Tekin, Talat (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.
- Türkçe Sözlük* (2005), Ankara: 10. Baskı Türk Dil Kurumu Yayınları: 549.